

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ημερολόγιον 1845-1867. Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Επιμέλεια-Επιλεγόμενα Άγγελος Π. Ματθαίου, Αθήνα (Ίκαρος) 1990, 222 σ. + 1 πίνακας.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.453](https://doi.org/10.12681/mnimon.453)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. (1991). Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ημερολόγιον 1845-1867. Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Επιμέλεια-Επιλεγόμενα Άγγελος Π. Ματθαίου, Αθήνα (Ίκαρος) 1990, 222 σ. + 1 πίνακας. *Μνήμων*, 13, 372-375. <https://doi.org/10.12681/mnimon.453>

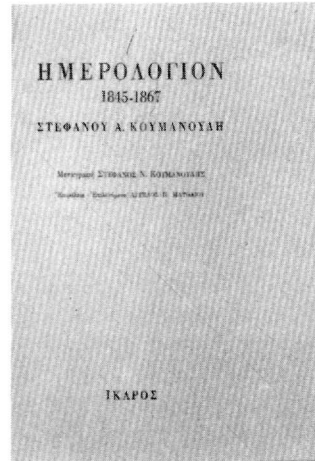
Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Ημερολόγιον 1845-1867*. Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Επιμέλεια-Επιλεγόμενα Άγγελος Π. Ματθαίου, Αθήνα (Ίκαρος) 1990, 222 σ.+1 πίνακας.

«Εμβραίνω τώρα εις τα 29 της ηλικίας-μου. Πόσας σκέψεις ημπορώ να κάμω περί τούτου! Τι έκαμα ως τώρα; Πώς εσπούδασα; Πώς εφάνην εις το κοινόν; Αξίως των εξόδων των συγγενών-μου; —;;; Εις τα 27 εξέδωκα την περί τέχνης διατριβήν-μου. Εις τα 28 δεν εδημοσίευσα διά του τύπου τίποτε. Κάλλιον να τα ωριμάζω· έγίνα όμως καθηγητής του Πανεπιστημίου. Εις τα 29 τι θα εκδώσω; Ποιήματα ή λατινικόν-τι; Πολύ κατ' αυτάς επιθυμώ να ιδω-τι τυπωμένον των ποιημάτων-μου»...

Γραφομανής από γεννησιμιού ως την ύστατη ώρα, ο Σ. Α. Κουμανούδης κρατούσε στο ατομικό-του ημερολόγιο, άλλοτε αναλυτικά, άλλοτε σύντομα, ό,τι έκρινε άξιο μνήμης είτε σχολιασμού: τα προσωπικά-του, τα σχετικά με τους γνωστούς και τους φίλους, τα όσα παρατηρούσε στα ταξίδια-του, λέξεις και φράσεις που άρπαζε το αφτί-του, σκέψεις, καμιά φορά και τα όνειρά-του. Από τις καταγραφές-του αυτές εκδόθηκε τώρα ένα τμήμα, το τετράδιο που καλύπτει τα χρόνια 1845 ως και 1867. Όμως, όπως επισημαίνει ο Άγγελος Ματθαίου, λείπουν κι από αυτό οι αυτοτελείς περιγραφές αρκετών ταξιδιών, και έχουν ενδεχομένως εκπέσει από το κυρίως σώμα ορισμένα φύλλα. Πάντως, καθώς ο αρχικός επιμελητής του τόμου, ο μακαρίτης σήμερα Στ. Ν. Κουμανούδης, έκρινε σχολαστικισμό το να περιγράψει κάπως το τετράδιο που μετέγραψε («δεν είναι δα και άπυρος του Θουκυδίδη»), ο αναγνώστης δεν έχει τρόπο να ξέρει πόσο πλήρη είναι τα όσα έχει μπροστά-του.

Ας είναι. Αυτά που μας προσφέρονται είναι τόσο σημαντικά και αξιανάγνωστα, που αποζημιώνουν επαρκώς. Κυρίως επειδή το κείμενο αποτελεί πραγματικό ημερολόγιο: γράφοντας ο Κουμανούδης είχε κατά νου τον εαυτό-του περισσότερο, όχι εμάς. Σημείωνε στο χαρτί όσα ήθελε να θυμάται και όσα ήθελε να τα δει γραμμένα, ίσως για να τα σκεφτεί καλύτερα, να τα ζυγιάσει κι άλλη μια φορά. Αναλογιζόταν· ξεκαθάριζε τις σκέψεις-του· έλυνε —αν λύνονται ποτέ— κάποιους λογαριασμούς με τη συνείδησή-του. Ή άφηνε το μυαλό-του να φλυαρεί —κι αυτή η χαλαρότητα των στοχασμών, που άλλοτε καταλήγει στην απελευθέρωση, άλλοτε στην εσωστρέφεια, άλλοτε στην αδιάφορη πολυλογία, αυτή έλκει το ενδιαφέρον και νομιμοποιεί την επαφή. Το ημερολόγιό-του δεν είναι μεταμφιεσμένη λογοτεχνία, ήταν το προσωπικό του καταφύγιο.

Όστόσο ο Κουμανούδης ξαναδιάβαζε, ως φαίνεται, τις σημειώσεις-του· ενίοτε τις σχολίαζε, και συχνά έσβηνε. (Τι έσβηνε; Εδώ οι εκδότες αφήνουν τον αναγνώστη με τις απορίες-του: είτε δεν επιχείρησαν να μαντέψουν τα διαγραμμένα, είτε τα θεώρησαν —ολότελα άστοχα— ως περιττά. Όμως σε τέτοια προσωπικά κείμενα τα σβησίματα οδηγούν αμεσότερα στις συναισθηματικές μεταπτώσεις, και το είδος του σβησίματος

επίσης, και ακόμη περισσότερο.) Αλλά δεν φαίνεται να διόρθωνε: απλώς βυθιζόταν στον εαυτό-του, παίρνοντας ίσως κουράγιο για τις καινούριες εγγραφές.

Άλλωστε βλέπουμε έναν άνθρωπο που θέλγεται να αντιδιαστέλλεται με το περιβάλλον-του («είδα τον Σαρίπολον τύπτοντα ένα εργάτην εν τω οικοπέδῳ-του και κραυγάζοντα ἀκόσμως») και να αυτοκρίνεται διαρκώς, θετικά ή αρνητικά: «Ἐπειτα με λέγει ο Μητσόπουλος ὅτι εἶμαι ξύλον, και ο Κωνσταντίνος», ο αδελφός-του δηλαδή, «ἔχει αἰσθησιν ἔρωτος, κττ. Ἴσως ἀπατάται ο Μητσόπουλος. Δεν εἶμαι βέβαια εὐδακρυς πολὺ· ἀλλ' εἰς ἐμέ ο νους εὐθύνει τα αἰσθήματα και τα ανακινεῖ πολλάκις». Αυτά όλα σημειώνονται τη μέρα που πήρε την απόφαση ν' αποδεχθεί ένα συνοικέσιο χωρίς να έχει καν δει τη νύφη, αλλά και με την αφορμή του θανάτου μιας μικρῆς ανιψιάς, που αναγγέλθηκε με γράμμα: «εγὼ ἐκλαυσα· ο ἀδελφός-μου Κωνσταντίνος ἀναγινώσκων ἔπειτα, ὄχι».

Ὅπως σε κάθε εξομολόγηση, προφορική ή γραπτή, εἴμαστε μπροστά σε αλληπάλληλα κύματα συναισθημάτων που φανερώνουν ταυτόχρονα βούληση αυτοκριτικής και αυτοδικαίωσης: ἄλλα κρύβουν την ἀλήθεια και ἄλλα τη φέρνουν στην ἐπιφάνεια —ἀδύνατον να τα ξεχωρίσεις με σιγουριά. Αν η ατομική προσωπικότητα του Κουμανούδη βγαίνει καρδισμένη, εἶναι γιατί δεν διαπιστώνουμε πρόδηλες αποκρύψεις, ούτε υπερβολικά ἔνοχες τύψεις. Δεν σχολείται, ἄλλωστε, και συνεχώς με τον εαυτό-του. Στο *Ημερολόγιο* αφθονούν και οι ποικίλες παρατηρήσεις για τον ἔξω κόσμο: το βλέμμα-του, φιλοπερίεργο, ἐπεξεργάζεται τα πάντα.

«Τον χειμῶνα τούτον» ἔγραφε στις 20 Νοεμβρίου 1852, ὅταν δηλαδή ἦταν κιόλας τριάντα τεσσάρων χρονῶν και η ζωῆ-του εἶχε πάρει πια τον δρόμο-της, «εἶμαι ως οὐδέποτε μέχρι της ὥρας ἀπησχολημένος και ολίγιστας ὥρας εὐρίσκω εἰς ἀνεσιν· ἀνεσιν δε εγὼ ἐννοῶ ὄχι το παραδίδεσθαι εἰς ἄλλας διασκεδάσεις ἐκ των ἔργων του επαγγέλματός-μου, ἀλλ' απλῶς το ἀργεῖν και ἐπὶ διάφορα τρέπεσθαι τη φαντασίᾳ. Τοῦτο εἶναι εἰς ἐμέ ἀναγκαῖον». Το αξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι ἀπὸ τη χρονιά ἐτούτη και ὕστερα —θα ἔλεγε κανεὶς παίζοντας, ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν την ἀρχα συνειδητοποίηση— οι εγγραφές ολόενα και ἀραιώνουν. Μπορεῖ βέβαια να ἔχουν απλῶς χαθεῖ τα φύλλα· νομίζω ὅμως πως τα ὅσα, σκόρπια, ἔστω, στοιχεῖα γνωρίζουμε για τον Κουμανούδη, μας ἐπιτρέπουν να λογαριάσουμε πως η φαντασία-του τρεφόταν, ἀπὸ ἐδῶ κι ἐμπρός, διαφορετικά: φιλαναγνώστης, και πολὺ φανατικός καθὼς ἦταν, ἐδιάβαζε και ἀναλογιζόταν ταυτόχρονα. Σημείωνε τώρα, ὄχι διάχυτες τις σκέψεις-του, ἀλλὰ μονάχα αὐτές που πήγαιζαν ἀπὸ τις «νέες λέξεις, ὑπὸ των λογίων πλασθεισῶν». Η *Συναγωγή*-του, η τόσο πολῦτιμη, εἶναι παράλληλα ἓνα εἶδος ἔμμεσου ἡμερολογίου των ἀναγνώσεών-του· ο λεξικογράφος και ο σχολιαστής της γύρω πραγματικότητας συνυπάρχουν στα λήμματα.

Η ἔκδοση του *Ημερολογίου* ἔγινε με προσοχή· πρέπει ωστόσο, ὅπως εἶδαμε, να θεωρεῖται προσωρινή: περιμένουμε μια συνολική ἔκδοση που θα συγκεντρώνει ὅ,τι ἔχει σωθεῖ, εἴτε σε τετράδια εἴτε σε λυτὰ φύλλα· η ἀπογραφή των χαρτιῶν του Σ. Α. Κουμανούδη ἔχει ἄλλωστε μπει σε καλὸ δρόμο. Η καινούρια ἔκδοση, με την ωριμότητα που ἔχουμε κερδίσει ὅλοι ἀπὸ τη σημερινή, θα ἔχει βέβαια την ἀντικειμενική εἰσαγωγή και τα ἐπιλεγόμενα που ἀξίζουν στον Σ. Α. Κουμανούδη, δηλαδή τα ὅσα εἶναι χρήσιμα για τον ἀναγνώστη και ὄχι για τη συναισθηματικὴ ἐκτόνωση των ἐπιμελητῶν, θα ἔχει βέβαια ευρητήριο προσώπων, και κάποια, τουλάχιστον, σχόλια. (Η σημερινή τα ἀποφεύ-

γει, εκτός από δύο ή τρεις περιπτώσεις: όποτε πρόκειται για αρχαίες επιγραφές, και άπαξ, για να μας πληροφορήσει ότι Φίλιππος είναι ο Φ. Ιωάννου).

Ελπίζω μάλιστα πως η ωριμότητα θα επεκταθεί και προς ορισμένες αυτονόητες φιλολογικές αρχές: μ' άλλα λόγια πως θα φύγουν αυτές οι ανόητες μπάρες με τον δείκτη της αρίθμησης των σελίδων του χειρογράφου —που ποιόν, εκτός από τον μελλοντικό εκδότη, αφορούν; ('Αλλωστε, τον οδηγητικό αυτό ρόλο θα μπορούσαν να έχουν, σε τελευταία ανάλυση, οι κεφαλίδες κάθε σελίδας). Έπειτα, πως θα κριθούν περιττές οι ελάχιστες μικροδιορθώσεις του κειμένου που καταστρέφουν το αυθόρμητο της γραφής (σελ. 26: το «Τουρκών» γίνεται «Τούρκων»· σελ. 92: το «ενθυμήθην» γίνεται «ενεθυμήθην»), και ακόμα, οι όποιες παραναγνώσεις (σελ. 157: «το εσπέρας», στην ίδια σελίδα παρακάτω λείπει ολόκληρη φράση, κ.ά. αρκετά). Χρειάζεται ακόμα να προσεχθεί κάπως περισσότερο η τυπογραφική μεταγραφή των δύσκολων σελίδων (σελ. 91, όπου και κάποιες παραναγνώσεις), και βέβαια, είτε να διαβαστούν οι σβησμένες εγγραφές του ημερολογίου, είτε να δηλωθεί ρητά ότι είναι αδιάβαστες. Μια τέτοια πλήρης, από την άποψη του υλικού και της φιλολογικής-του επεξεργασίας, έκδοση θα επιτρέψει ορθότερες και ουσιαστικές αναγνώσεις του Ημερολογίου.

Ο σημερινός αναγνώστης εντυπωσιάζεται και από την πολυμέρεια και από την προσωπικότητα του Κουμανούδη. Η καλοσυνάτη αυστηρότητα του ματιού-του μας γοητεύει, και το χαμηλόφωνο, υποτονικό-του ύφος αναδεικνύει περισσότερο την υπαινικτικότητα της γραφής. Πρόσωπα σαν κι αυτόν, σαν τον Κοραή, τον Κωνσταντίνο ή τον Ειρηναίο Ασώπιο προβάλλουν σήμερα ξανά στη συνείδησή-μας, αναδιαρθρώνοντας τις εικόνες και τις αξίες που κληρονομήσαμε.

Ολόκληρος ο δέκατος ένατος αιώνας του ελεύθερου ελληνικού κράτους είναι περισσότερο ένας αιώνας προσωπικοτήτων παρά διαμορφωμένη κοινωνία πολιτών. Πίσω από τα ρεύματα και τις τάσεις βρίσκουμε περισσότερο πρόσωπα, όχι σύνολα, και πελαγοδρομούμε με συλλογισμούς περίπλοκους ή σκαρώνουμε εικασίες ώσπου να διακρίνουμε κάποιον πυρήνα κοινωνικών σχηματισμών. Μάλιστα, η απώθηση που, για ολότελα διαφορετικούς λόγους, αισθανόμαστε σήμερα, ιδίως στον χώρο της διανόησης, προς τα ιστοπεδωτικά φαινόμενα του μαζικού πολιτισμού, μας κάνει συχνά να λησμονούμε ότι η παρουσία τέτοιων ισχυρών φυσιογνωμιών αποτελεί απλώς μαρτυρία μιας γενικότερα χαμηλής μορφωτικής στάθμης. Οι μικρές μα επίλεκτες ομάδες λογίων χαρακτηρίζουν περισσότερο τις ακαλλιέργητες παρά τις καλλιεργημένες κοινωνίες.

Αυτά τα διέχρινε, με τον δικό-του τρόπο ο Κουμανούδης. Διαβάζοντας κάποια στιγμή ένα δημοσίευμα που, παίρνοντας ως επιχείρημα τον Ευγένιο Βούλγαρη, υποστήριζε το υψηλό επίπεδο των λογίων της τουρκοκρατίας σε σχέση με εκείνο της εποχής-του, ο Σ.Α.Κ. ηλεκτρίστηκε: «Τετριμμένα ταύτα και όντως τυφλωτότων αποκυήματα τα κρώγματα ταύτα. Πώς δεν βλέπει», ο συντάκτης-του, ένας Χ. Σακελλαριάδης, μαχητικός δημοσιογράφος, «ότι έχομεν τώρα ικανούς ειδικώς ασχολουμένους εις πλείστας μαθήσεις, ενώ οι τότε ήσαν πάντεχνοί-τινες και με όλας τας γνώσεις περιαλλημιμένοι; Πού είχαν οι τότε καιροί φιλόλογους Ελληνικής και Λατινικής γλώσσης ως την σημερινον υπάρχουσιν οι Ασώπιοι, Φιληταί, Φίλιπποι και λοιποί δυνάμενοι να λεπτολογώσι περί ουσιαδών πολλάκις. Τις άλλος παρά τον Ευγένιον ήτο τότε λατινιστής;» Και τα λοιπά.

Ο ρόλος της ιστορικής ματιάς είναι να εντοπίζει, όσο σαφέστερα γίνεται, αυτήν την

αργή, υπόγεια πορεία από τον έναν στους πολλούς, από τους πολλούς στους περισσότερους. Να διαπιστώνει τα όρια, που ενίοτε φαίνονται αξεπέραστα, τους μαιάνδρους-της, τα αλλεπάλληλα στάδια. Το *Ημερολόγιο* του Στέφανου Α. Κουμανούδη, τερπνό και θεαυτό, γοητευτικό επίσης, επιτρέπει πολλές διαδρομές στην ανάγνωσή-του.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας) 1988, 789 σελ.

Αν βγάλουμε από τον λογαριασμό την ποίηση και, πολύ λιγότερο, την πεζογραφία, οι ανθολογίες δεν συνηθίζονται στους χώρους των λογίων. Προτιμάμε τα αυτούσια έργα, τα ποικίλα «άπαντα», τις εκδόσεις ανεκδότων κειμένων ή τις ειδικές μελέτες. Η ίδια η έννοια της ανθολόγησης —όπως και του εγχειριδίου, άλλωστε— είναι υποτιμημένη· αυτά τα είδη τα θεωρούμε κατάλληλα για φοιτητές, για μαθητές, για ό,τι άλλο, εκτός από ισότιμους-μας.

Αυτή η αρνητική στάση υπονοεί φυσικά μιαν επισημονική αυστηρότητα· θεωρούμε πως ο μελετητής πρέπει να πλησιάζει το υλικό χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς ή καθρέφτες. Έτσι είναι βέβαια το σωστό· κι ως πρόσφατα το σύνολο περίπου της ύλης των νεοελληνικών σπουδών φαινόταν υποχείριο για έναν συνειδητό μελετητή: οι πηγές λίγες, τα λογοτεχνικά έργα μετρημένα, ακόμα πιο μετρημένες οι κριτικές μελέτες. Βέβαια μια τέτοια στάση περιοριζόταν στις κορυφές· όμως από τη γενιά των δασκάλων-μας ελάχιστοι έκριναν γόνιμη την ενασχόληση με μετριότητες.

Σήμερα τα πράγματα άλλαξαν. Η πληθώρα των ερευνητών διέφυγε έτσι κι αλλιώς το αντικείμενο, παρεισάγοντας όμως μια χρονική και ειδολογική στένωση —ίσως να μη γινόταν και διαφορετικά. Πάντως, στην τωρινή κατάσταση η έννοια ανθολογία αποκτά καινούρια αξία. Γιατί μας επιτρέπει, ακριβώς, να προσπελάσουμε μία πλευρά, είτε συμπληρωματική των ενδιαφερόντων-μας είτε ανεξάρτητη, να συγχρωτιστούμε πλάγια με κάποιο υλικό που οι ατομικές-μας ερευνητικές δυνατότητες δεν θα το επέτρεπαν. Όποιος θέλει να γνωρίσει τις απόψεις για την ιστορία ή τη γεωγραφία που προσέφερε ο εκπαιδευτικός μηχανισμός του ελληνικού κράτους ως τα 1914, μπορεί να το πετύχει τώρα αφιερώνοντας μερικά απογεύματα.

Το ανθολόγιο που μας προσφέρει η κυρία Χριστίνα Κουλούρη είναι πλούσιο και, ως

